

**Music of poetry in Sayeh's poems
(An investigation of the External music
(rhythm) in Hushang Ebtehaj's poem)**

Behnaz Payamani¹, Mehri Biabangard²

برپلکان شعر سایه

(بررسی موسیقی بیرونی در شعر هوشنگ ابتهاج)

بهناز پیامنی^۱ (نویسنده مسؤل)، مهری بیابانگرد^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۳/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۹/۱۴

چکیده

هوشنگ ابتهاج (ه. ا. سایه)، از جمله شاعران برجسته‌ی معاصر است. توجه ویژه او به موسیقی شعر، به گونه‌ای است که می‌توان موسیقی شعر سایه را، ستون فقرات شعر او دانست. موسیقی بیرونی مندرج در شعر سایه از مهم‌ترین جلوه‌های موسیقی شعر او به‌شمار می‌آید. از آن‌جا که موسیقی بیرونی دربرگیرنده‌ی بحر و وزن در شعر است و نیز دقت فراوان سایه در انتخاب وزن‌های زیبا و گوشنواز در اشعارش، در این مقاله به طور ویژه موسیقی بیرونی اشعار سایه در دو اثر (تاسیان و سیاه‌مشق) مورد بررسی قرار گرفته است؛ و در نهایت نتایج که بیانگر بسامد به‌کارگیری بحور و اوزان است به صورت جدول و نمودار ارائه گردیده است.

کلیدواژه‌ها: هوشنگ ابتهاج، موسیقی بیرونی، تاسیان، سیاه-

مشق، وزن، بحر.

Abstract

Hushang Ebtehaj, (H.E.Sayeh) is one of the greatest contemporary poets. He paid attention to music of his poem greatly, so that we can say music is the backbone of his poem.

The most important manifestation of the music in Sayeh's poetry is external. Since the external music includes rhythm in poem and because of the great precision of Sayeh in selecting the very beautiful and hearable rhythms in his poem, this article aims at the study of the external music (rhythm) of Sayeh's books, in both "*Tasiyan*" and "*Siyahmashgh*" comprehensively. Ultimately, the related subject has been analyzed and for better description, the conclusion illustrated as figures and tables which expresses the application of rhythm in the poem.

Keywords: Hushang Ebtehaj, External music,

Tasiyan, Siyahmashgh, Rhythm.

1. Assistant Professor, Payame Noor University, Tehran
behnazpayam@yahoo.com

2. M.A Persian language and literature. PayameNoor University. mehri_biabangard@yahoo.com

۱. استادیار دانشگاه پیام نور تهران

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

مقدمه

کناری بسیار است و آشکارترین نمونه‌ی آن قافیه و ردیف است و دیگر تکرارها و ترجیع‌ها.

ج) موسیقی درونی: یعنی مجموعه‌ی هماهنگی‌هایی که از رهگذر وحدت یا تشابه یا تضاد صامت‌ها و مصوت‌ها در کلمات یک شعر پدید می‌آید، جلوه‌های این نوع موسیقی است.

د) موسیقی معنوی: تقارن‌ها و تشابهات و تضادها، در حوزه‌ی امور معنایی و ذهنی، موسیقی را سامان می‌بخشد. (شفیعی-کدکنی، ۱۳۸۹: ۲۹۱-۲۹۳)

با توجه به تعاریف فوق‌الذکر شعر سایه نیز از لحاظ موسیقایی زیبایی‌های فراوان و قابل تاملی دارد؛ که در این مقاله به یکی از برجسته‌ترین آن‌ها که موسیقی بیرونی مندرج در شعر اوست، به صورت کامل و جامع پرداخته خواهد شد. گزینش این بُعد از موسیقی شعر سایه نیز به دلیل تعمق و دقت سایه در انتخاب وزن‌ها و بحرهای پرکاربرد و متنوع است که مطالعه‌ی عمیق و دقیق را می‌طلبید. بنابراین در این نوشتار به بررسی دو کتاب *سایه - تاسیان و سیاه‌مشق* - از منظر موسیقی بیرونی پرداخته شده است. این بررسی به طور کامل بحرها و اوزان شعر سایه را دربر گرفته است. در نهایت نتیجه‌ی این پژوهش به صورت جدول و نمودار به نمایش درآمده است.

پیشینه پژوهش

از میان مقالات پراکنده و کتاب‌هایی که در باب شعر و شخصیت سایه تألیف شده است، به اجمال اشاراتی به موسیقی شعر وی صورت پذیرفته است. ولی تحقیق جامع و مانعی که مبین اهمیت موسیقی شعر شاعر از ابعاد مختلف باشد تاکنون انجام نگرفته است. به ویژه که شعر سایه از لحاظ موسیقی و به خصوص از بعد موسیقی بیرونی (وزن) بسیار غنی می‌باشد. از جمله آثار ارزشمندی که پیرامون شعر و شخصیت سایه تألیف شده است، کتابی است تحت عنوان «ای عشق همه بهانه از توست». این کتاب که جمع‌آوری مطالب آن به اهتمام خانم

هوشنگ ابتهاج (ه. ا. سایه) (۱) از بزرگترین شاعران دوره‌ی معاصر است. بدون تردید پویایی و پیشرفت شعر معاصر، مدیون زحمات و شعر مردان کهنی چون اوست. زبان و بیان ساده و در عین حال زیبا و خیال‌انگیز، اندیشه‌های والای نهفته در اشعار سایه و از همه مهم‌تر پرداختن به آنچه دغدغه‌ی مردم عصر اوست، یا به عبارتی داشتن شعری متعهد، از او شاعری منحصر به فرد و محبوب در بین ادب‌دوستان ساخته است.

علاوه بر این شناخت کامل سایه از موسیقی اصیل ایرانی، و آشنایی و همکاری او با بزرگان عرصه‌ی آواز و موسیقی، باعث دقت بیشتر او برای گزینش وزن‌های زیبا و گوش‌نواز در اشعارش شده است. از سویی دیگر پیوند عمیق و ناگسستنی که همواره بین موسیقی و شعر وجود داشته، و نیاز متقابل این دو هنر به یکدیگر، و تسلط و علم سایه به هر دو باعث به وجود آمدن ریتم و آهنگ دلنوازی در شعر او شده است. ریتمی که با خواندن اشعار او بدون شک به این نکته خواهیم رسید که، شاعر بارها و بارها شعرش را از بعد موسیقایی سنجیده است؛ و شعری ناب و بدون نقص را تقدیم خواننده نموده است. البته ذکر این نکته ضروری است که توجه سایه به موسیقی شعرش به هیچ‌وجه او را از دنیای خیال‌انگیز شعر دور نکرده است. طبق تعبیر شفیع کدکنی موسیقی شعر چندین جلوه و نمایش دارد:

الف) موسیقی بیرونی: «منظور از موسیقی بیرونی شعر، جانب عروضی وزن شعر است که بر همه‌ی شعرهایی که در یک وزن سروده شده‌اند، قابل تطبیق است.»

ب) موسیقی کناری: منظور از موسیقی کناری، عواملی است که در نظام موسیقایی شعر دارای تأثیر است ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست. جلوه‌های موسیقی

ج) آمار دقیقی از گرایش شاعر به بحرها و اوزان شعر فارسی ارائه نشده است؛ لذا در این مقاله بر آن شده‌ایم که به بررسی شعر سایه از منظر موسیقی بیرونی به طور جامع بپردازیم؛ به همین منظور ابتدا کلیه اشعار دو مجموعه‌ی تاسیان و سیاه‌مشق به لحاظ وزنی مورد مطالعه قرار گرفته است. در ادامه اوزان و بحور آنها براساس بسامد و زیرشاخه‌های وزنی بررسی و ارائه شده است.

پیوند شعر و موسیقی بیرونی در آثار سایه

تعریف وزن: تعاریف بسیار و دیدگاه‌های کمابیش زیادی در- خصوص ارزش و اهمیت وزن ذکر شده است که از آن جمله می‌توان به تعریفی اشاره نمود که در کتاب «وزن شعر فارسی» آمده است؛ نویسنده در این کتاب معتقد است: «وزن نوعی تناسب است؛ تناسب کیفیتی است حاصل از ادراک وحدتی در میان اجزای متعدد. تناسب اگر در مکان واقع شد، آن را قرینه و اگر در زمان واقع شد، وزن می‌خوانند.» (ناتل خانلری، ۱۳۶۱: ۲۴). در کتاب وزن‌شناسی و عروض نیز در این باره آمده است: «یکی از گونه‌های ریتم سخن وزن است و آن حاصل تکرار منظم یکی از عنصرهای سخن است.» (کابلی، ۱۳۷۶: ۴۹) همچنین بیان کرده‌اند: «وزن شعر به منزله‌ی قالبی است، که شاعر خلاق بر آن، روح می‌دمد و با سلیقه‌ی خود بر اندامش جامه‌ی لفظ می‌پوشاند. از این جهت چه بسا یک وزن واحد در دیوان دو شاعر- با سبک‌ها و سلیقه‌های مختلف- به ظاهر متفاوت به نظر آید.» (سیف، ۱۳۸۴: ۳۹-۵۹). مطالعه‌ی تعاریف متعدد از وزن شعر- که نمونه‌هایی از آن ذکر گردید- خواننده را از اهمیت این عنصر در آثار منظوم آگاه می‌سازد. در این بررسی سعی بر ارزیابی میزان گرایش شاعر به انواع بحر شعر فارسی بوده و در کنار آن به تناسب وزن با محتوا نیز اشاره شده است (۳).

سارا ساور سفلی صورت گرفته است، درحقیقت مجموعه مقالات و خاطراتی است که بزرگان عرصه‌ی ادب و هنر در باب هنر و شخصیت سایه به رشته‌ی تحریر در آورده‌اند البته در این مجموعه مقاله‌ای که صرفاً جهت پرداختن به موسیقی شعر سایه تألیف شده باشد، دیده نمی‌شود. تنها مقاله‌ای که بخشی از آن موسیقی بیرونی (وزن) شعر سایه را دربر می‌گیرد، مقاله‌ی «روشن‌تر از آفتاب مردی» از میلاد عظیمی است. در بخشی از این مقاله، به مطالعه‌ی موسیقی بیرونی (وزن) در شعر سایه پرداخته شده است، نویسنده معتقد است که سایه به دلیل روحیه‌ی آرام و هیاهوگریز خود بیش‌تر از اوزان نرم و جویباری استفاده می‌کند. از نگاه او ابداعات و ابتکارات سایه در زمینه‌ی وزن کم، اما توفیق او بسیار چشم‌گیر و قابل توجه است و در وزن‌های تند و خیزابی نیز تجربیات درخشانی دارد و ...

در مقاله «بررسی ساختار صوری غزل‌های هوشنگ ابتهاج» به قلم طیبه جعفری نیز به موسیقی بیرونی (وزن) غزل‌های ابتهاج، و مقایسه‌ی آن با وزن غزل‌های حافظ پرداخته شده است. در بخش‌هایی از این مقاله آمده است که کاربرد بحر مضارع مثنی‌اخرب مکفوف محذوف (مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن) بیشترین میزان را در غزل‌های سایه به خود اختصاص داده است و بحر مثنی‌مخبون مقصوو (مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن) در مرتبه دوم کاربرد قرار دارد. نویسنده به این نکته نیز اشاره دارد که ۱۳۰ غزل سایه در ۳۵ وزن سروده شده است. (۲)

در رابطه با دو مقاله فوق، چند مورد قابل ذکر می‌باشد: الف) موسیقی بیرونی شعر سایه به طور کامل مورد بررسی قرار نگرفته است. ب) شواهد مثال چندانی نیز برای روشنگری بیش‌تر ذکر نگردیده است.

جدول ۱. تقسیم بندی اشعار سایه در کتاب سیاه مشق براساس بحر سرایش آنها

تعداد	اشعار و شماره صفحه	بحر
۲۸	حسرت پرواز ص ۴۷، بعد از نیما ص ۸۳، صله ص ۹۱، بیداد همایون ص ۹۳، مزدهی آزادی ص ۱۳۶، تنگه ص ۱۷۶، راهزن ص ۹۰، راهی و آهی ص ۱۹۲، آیینی عیب‌نما ص ۲۱۹، مرغ دریا ص ۲۵۳، خواب‌وخیال ص ۲۵۵، اشکِ ندامت ص ۳۳، سایه سرگردان ص ۶۵، دوزخ روح ص ۱۲۲، شبیخون ص ۱۴۰، بر سر آتشِ غم ص ۱۴۶، جان ای ساقی ص ۱۸۶، رنجِ دیرینه ص ۲۱۷، نیاز ص ۱۳، نازونوش ص ۱۰۷، گریه‌ی لیلی ص ۱۰۹، در دام کفر ص ۱۱۰، خواب ص ۲۴۵، قصه درد ص ۲۷، زبان نگاه ص ۵۳، قصه آفاق ص ۶۷، هم‌نشینِ جان ص ۵۷، زنده‌وار ص ۱۴۲.	بحر رمل
۲۲	تنگِ غروب ص ۷۳، لب خاموش ص ۸۱، چشمی کنار پنجره انتظار ص ۸۵، قدرمرد ص ۸۹، خون‌بها ص ۱۳۸، عزیزتر از جان ص ۱۵۲، چراغِ صاعقه ص ۱۵۶، صبروظفر ص ۱۸۰، انتظار ص ۱۸۸، مرگِ دوباره ص ۲۰۰، در اوج آرزو ص ۲۰۲، غروبِ چمن ص ۲۲۵، چندین هزار امیدبنی آدم ص ۲۳۵، نی خاموش ص ۱۷، خاکستر ص ۲۹، خنده‌غم‌آلود ص ۳۵، آخر دل است این ص ۴۵، یارگم شده ص ۵۱، بی‌نشان ص ۶۱، شرم‌وشوق ص ۶۳، دام بلا ص ۲۳، چنگِ شکسته ص ۴۳.	بحر مضارع
۳۸	به نامِ شما ص ۱۱، گریه‌شبانہ ص ۸۷، در فتنه رستاخیز ص ۱۱۴، بهار سوگوار ص ۱۱۶، به پایداری آن عشق سربلند ص ۱۶۰، زاد راه ص ۱۹۴، درست شکسته ص ۲۱۲، گوشمالِ پنجه عشق ص ۲۲۷، کهنده‌مهر ص ۲۲۹، سرایِ سرود ص ۲۳۱، سیاه‌وسپید ص ۲۳۳، هم‌آشپان ص ۲۴۱، غزلِ کهنه ص ۲۴۷، ناله ص ۲۲، سرشکِ نیاز ص ۵۵، توتیا ص ۷۷، ازلی ص ۹۵، لذت‌دریا ص ۱۱۲، انتظار ص ۱۳۰، پژواک ص ۱۵۴، خون در جگر ص ۱۶۴، با نی کسلی ص ۱۶۶، بر آستانِ وفا ص ۱۷۴، نقشِ پرنیان ص ۱۸۲، گنج‌گم‌شده ص ۱۹۶، غزل‌تن ص ۲۱۵، شبگرد ص ۲۲۳، هست ای ساقی ص ۲۳۷، سرگذشتِ چمن ص ۲۴۹، فسانه شهر ص ۳۷، پیام پرستو ص ۳۹، وفا ص ۲۱، مرغ پریده ص ۳۱، همیشه-بهار ص ۴۱، سایه گل ص ۴۸، سایه هما ص ۵۹، درد ص ۲۵۰، یگانه ص ۲۵۱.	بحر مجتث
۲۷	رحیل ص ۱۵، نی شکسته ص ۱۹، یادآر ص ۱۴۴، هترگام‌زمان ص ۱۷۲، مرغِ چمنِ آتش ص ۱۸۴، روشن‌گویا ص ۱۹۸، مهرگیا ص ۲۰۴، خورشیدپرستان ص ۲۰۶، اشکِ واپسین ص ۲۵، افسانه خاموشی ص ۶۹، پروازخاکستر ص ۹۹، دلی در آتش ص ۱۳۴، در پرده خون ص ۱۴۸، هم‌پیمان ص ۱۶۸، از این شب‌های ناباور ص ۲۲۱، ناله‌ای برهجران ص ۲۴، زندان شب یلدا ص ۱۳۲، چشمه خارا ص ۲۳۹، آینه شکسته ص ۱۰۳، غریبانه ص ۲۰۸، دیر ص ۷۰، پاییز ص ۱۷۰، بهانه ص ۵۷، نقش دیگر ص ۱۲۶، داستانی دیگر ص ۹۷، آواز بلند ص ۱۰۱، بیت‌الغزل ص ۱۱۸.	بحر هزج
۱۰	نمود ص ۱۲۰، همیشه در میان ص ۱۲۴، عشق هزارساله ص ۱۷۸، در کوچه‌سارشب ص ۷۹، سماع سرد ص ۲۱۳، حصار ص ۱۲۸، گهواره خیال ص ۲۵۷، غم‌پرست ص ۲۱۰، آینه در آینه ص ۱۰۵، با سینه‌سردان ص ۲۴۳.	بحر رجز
۱	گل‌افشان خون ص ۱۵۰.	بحر متقارب
۱	در قفس ص ۱۵۸.	بحر خفیف
۱	کهریا	بحر متدارک

جدول ۲. بررسی غزلیات موجود در سیاه مشق براساس وزن سرایش آنها

نام بحر	نام وزن	اشعار و شماره صفحه	تعداد
بحر مضارع	مضارع مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن)	تنگ غروب/۷۳، لب خاموش/۸۱، چشمی کنار پنجره انتظار/۸۵، قدر مرد ۸۹ خون/بها/۱۳۸، عزیزتر از جان/ ۱۵۲، چراغ صاعقه/۱۵۶، صبروظفر/۱۸۰، انتظار/۱۸۸، مرگ دوباره/۲۰۰، در اوج آرزو/۲۰۲، غروب چمن/۲۲۵، چندین هزار امید بنی آدم/۲۳۵، نی خاموش/۱۷، خاکستر/۲۹، خنده غم آلود/۳۵، آخر دل است این/۴۵، یارگم شده/۵۱، بی نشان/۶۱، شرم و شوق/۶۳	۲۰
	مضارع مثنیٰ اخرب (مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن)	دام بلا/۲۳، چنگ شکسته/۴۳	۲
بحر مجتث	مجتث مثنیٰ مخبون اصلم (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فعلن)	توتیا/۷۷، ازلی/۹۵، لذت دریا/۱۱۲، انتظار/۱۳۰، پژواک/۱۵۴، خون در جگر/۱۶۴، با نی کسایی/۱۶۶، برآستان وفا/۱۷۴، نقش پرینان/۱۸۲، گنج گم شده/۱۹۶، غزل تن/۲۱۵، شبگرد/۲۲۳، هست ای ساقی/۲۳۷، سرگذشت چمن/۲۴۹، فسانه شهر/۳۷، پیام پرستو/۳۹، درد/۲۵۰، یگانه/۲۵۱	۱۸
	مجتث مثنیٰ مخبون محذوف (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فعلن)	به نام شما/۱۱، گریه شبانه/۸۷، در فتنه رستاخیز/۱۱۴، بهار سوگوار/۱۱۶، به پایداری آن عشق سربلند/۱۶۰، زادراه/۱۹۴، درست شکسته/۲۱۲، گوشمال پنجه عشق/۲۲۷، کمنده مهر/۲۲۹، سرای سرود/۲۳۱، سیاه و سپید/۲۳۳، هم- آشیان/۲۴۱، غزل کهنه/۲۴۷، ناله/۲۲، سرشک نیاز/۵۵	۱۵
	مجتث مثنیٰ مخبون (مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فاعلاتن)	وفا/۲۱، مرغ پریده/۳۱، همیشه بهار/۴۱، سایه گل/۴۸، سایه هما/۵۹	۵
بحر رمل	رمل مثنیٰ مخبون محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن)	حسرت پرواز/۴۷، بعد از نیما/۸۳، صله/۹۱، بیداده‌هایم/۹۳، مژده آزادی/۱۳۶، تنگه/۱۷۶، راهزن/۱۹۰، راهی و آهی/۱۹۲، آینه عیب‌نما/۲۱۹، مرغ دریا/۲۵۳، خواب و خیال/۲۵۵	۱۱
	رمل مثنیٰ مخبون اصلم (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن)	اشک ندامت/۳۳، سایه‌ی سرگردان/۲۵، دوزخ روح/۱۲۲، شبیخون/۱۴۰، برسر آتش غم/۱۴۶، جان ای ساقی/۱۸۶، رنج دیرینه/۲۱۷	۷
	رمل مثنیٰ محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن)	نیاز/۱۳، نازونوش/۱۰۷، گریه لیلی/۱۰۹، در دام کفر/۱۱۰، خواب/۲۴۵	۵
	رمل مثنیٰ مخبون (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)	قصه درد/۲۷، زبان نگاه/۵۳، قصه آفاق/۶۷	۳
	رمل مثنیٰ سالم (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)	هم‌نشین جان/۵۷	۱
	رمل مثنیٰ مشکول (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن)	زنده‌وار/۱۴۲	۱
	بحر هزج	هزج مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف (مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن)	رحیل/۱۵، نی شکسته/۱۹، یادآر/۱۴۴، هنرگام زمان/۱۷۲، مرغ چمن آتش/۱۸۴، روشن گویا/۱۹۸، مهرگیا/۲۰۴، خورشیدپرستان/۲۰۶، آواز بلند/۱۰۱، بیت‌الغزل/۱۱۸
هزج مثنیٰ سالم (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)		اشک واپسین/۲۵، افسانه خاموشی/۶۹، پروازخاکستر/۹۹، دلی در آتش/۱۳۴، در پرده خون/۱۴۸، هم‌پیمان/۱۶۸، ازین شب‌های ناباور/۲۲۱	۷
هزج مثنیٰ اخرب (مفعول مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)		ناله‌ای بر هجران/۲۴، زندان شب یلدا/۱۳۲، چشمه خارا/۲۳۹	۳

		مفعول مفاعیلن)	
۲	دیر/۷۰، پاییز/۱۷۰	هزج مسدس اخرب مقبوض (مفعول مفاعیلن مفاعیلن)	
۲	آینه شکسته/۱۰۳، غریبانه/۲۰۸	هزج مثنی مکفوف محذوف (مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن)	
۱	بهبانه/۷۵	هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعیلن فعولن)	
۱	نقش دیگر/۱۲۶	هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن)	
۱	داستانی دیگر/۹۷	هزج مثنی اخرب مکفوف محبوب (مفعول مفاعیل مفاعیل فعل)	
۳	نمود/۱۲۰، همیشه در میان/۱۲۴، عشق هزارساله/۱۷۸	رجز مثنی مطوی مخبون (مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن)	
۲	در کوچه‌سار شب/۷۹، سماع سرد/۲۱۳	رجز مثنی مخبون (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)	
۲	حصار/۱۲۸، گهواره خیال/۲۵۷	رجز مثنی سالم (مستفعلن مستفعلن مستفعلن)	
۱	غم‌پرست/۲۱۰	رجز مسدس مخبون (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن)	بحر رجز
۱	آینه در آینه/۱۰۵	رجز مثنی مطوی (مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن)	
۱	با سینه سردان/۲۴۳	رجز مسدس مرفل (مستفعلن مستفعلن مستفعلن)	
۱	گل افشان خون/۱۵۰	مقارب مثنی سالم (فعولن فعولن فعولن فعولن)	بحر مقارب
۱	در قفس/۱۵۸	خفیف مسدس مخبون محذوف (فاعلاتن مفاعیلن فعلن)	بحر خفیف
۱	کهریا/۱۶۲	متدارک مثنی سالم (فاعیلن فاعیلن فاعیلن فاعیلن)	بحر متدارک

جدول ۳. بررسی مثنوی‌های موجود در سیاه مشق براساس بحر سرایش آنها

تعداد	اشعار و شماره صفحه	نام بحر
۴	شمع و سایه ص ۲۶۱، خواب آینه ص ۳۰۰، سرو سنگ ص ۳۰۵، چشم بسته ص ۳۰۶.	بحر رمل
۲	بهارغم انگیز ص ۲۷۱، یادگار خون سرو ص ۲۸۰	بحر هزج
۱	سماح سوختن ص ۲۸۲	بحر خفیف
۱	آوازه ص ۲۶۶	بحر سریع
۲	خون بلبل ص ۲۹۱، ساقی نامه ص ۲۷۶	بحر مقارب

جدول ۴. بررسی بحر هزج در رباعی‌های موجود در سیاه مشق

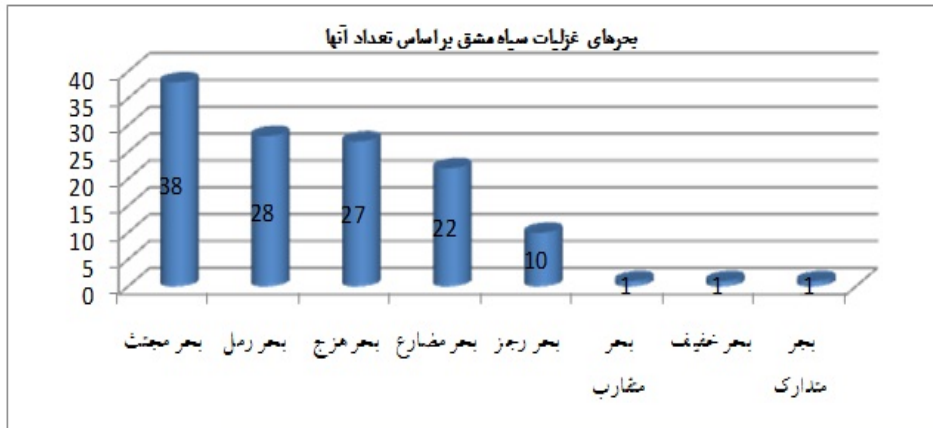
تعداد	اشعار و شماره صفحه	نوع هزج
۵	بُرد ص ۳۱۳، غم شیر ص ۳۱۶، زندان ص ۳۱۷، بالِ کبوتر ص ۳۲۱، عشقِ کهن ص ۳۲۲.	هزج مثنی‌اخر مکفوف ابتر
۴	آهنگِ سفر ص ۳۰۹، هنوز ص ۳۱۰، درس وفا ص ۳۱۲، همزاد ص ۳۱۹.	هزج مثنی‌اخر مکفوف محبوب
۳	آن عشق ص ۳۱۴، شماره ص ۳۱۵، دیدار ص ۳۱۸.	هزج مثنی‌اخر مقبوض محبوب
۲	فریاد ص ۳۱۱، آرزو ص ۳۲۰.	هزج مثنی‌اخر مقبوض ابتر

جدول ۵. بررسی بحر هزج در دوبیتی‌های سیاه مشق

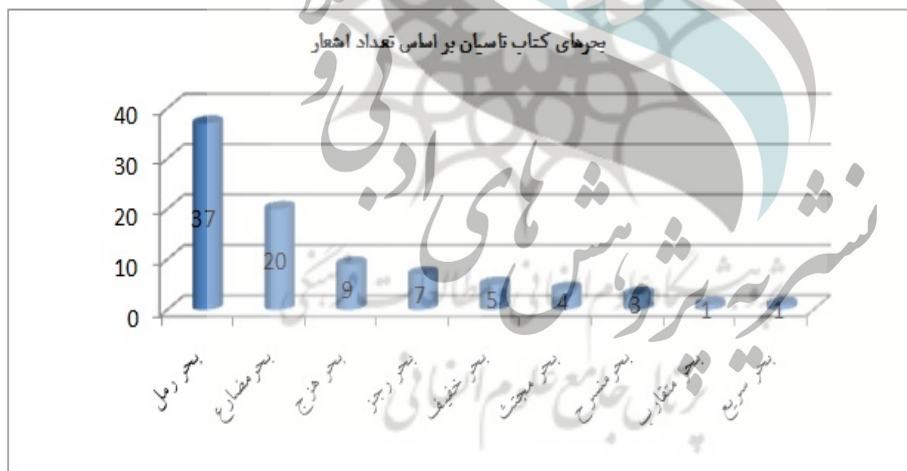
تعداد	اشعار و شماره صفحه	نوع هزج
۱۷	بی‌دل ص ۳۲۵، دریغ ص ۳۲۶، چنگِ حزین ص ۳۲۷، تنهایی ص ۳۲۸، پری ص ۳۲۹، جدایی ص ۳۳۰، وصل ص ۳۳۱، سنگ ص ۳۳۲، گریه ص ۳۳۳، امید ص ۳۳۴، صبح آرزو ص ۳۳۵، شکسته ص ۳۳۶، دیر ص ۳۳۷، گلِ پرپر ص ۳۳۸، گل زرد ص ۳۳۹، سحرخیزان ص ۳۴۰، دل تنگم ص ۳۴۱.	هزج مسدس محذوف

جدول ۶. تقسیم‌بندی اشعار سایه در کتاب تاسیان براساس بحر سرایش آنها

تعداد	اشعار و شماره صفحه	بحر
۳۷	آنا ص ۱۷، اندوه‌رنگ ص ۵۱، اندوه ص ۵۷، تاسیان ص ۱۸۹، تصویر ص ۱۸۰، ارغوان ص ۱۷۵، دیباچه خون ص ۱۶۸، بیرون شد از گمار ص ۱۶۶، سروستان ص ۱۵۰، گریه سبب ص ۱۴۸، سقوط ص ۱۴۴، قصه ص ۱۴۳، زندگی‌نامه ص ۱۳۴، من به باغ گل سرخ ص ۱۳۱، گریه ص ۱۳۰، سرگذشت ص ۱۲۳، هول ص ۱۲۰، هفتمین اخترا این صبح سایه ص ۱۱۵، قصه ص ۱۱۰، احساس ص ۹۸، مرگ دیگر ص ۹۶، دیوار ص ۹۴، نیلوفر ص ۹۲، بر سوادسنگ فرش راه ص ۸۹، ناقوس ص ۸۶، به ناظم حکمت ص ۷۹، دید ص ۷۳، دختر خورشید ص ۷۴، شبگیر ص ۶۶، آزار ص ۶۴، برسنگ چشم او ص ۵۹، پرده افتاد ص ۶۱، کابوس ص ۸۷، تشویش ص ۱۲۶، سرخ و سفید ص ۱۳۶، کن فیکون ص ۱۴۱، بوسه ص ۱۱۷.	بحر رمل
۲۰	سراب ص ۱۵، شب‌تاب ص ۲۵، ماه و مریم ص ۲۹، شب سایه ص ۳۱، مرگ روز ص ۳۶، می‌خواهم از تو بشنوم ص ۳۸، عشق گم شده ص ۴۲، کاروان ص ۹۹، در زنجیر ص ۱۰۶، مرجان ص ۱۰۸، زمین ص ۱۱۲، گریز ص ۱۲۱، بازگشت ص ۱۵۴، آه آینه ص ۱۷۲، پند رودکی ص ۱۸۲، زهرخند ص ۳۳، خواب ص ۱۴۲، صبوحو ص ۱۵۱، کیوان ستاره بود ص ۱۶۱، فلق ص ۱۴۷.	بحر مضارع
۴	طرح ص ۱۳۵، پرنده می‌داند ص ۱۴۶، زبالِ سرخ قناری ص ۱۶۴، صبح دروغین ص ۱۲۵.	بحر میجث
۹	آشناسوز ص ۴۷، درد گنگ ص ۵۵، سرودرستخیز ص ۷۶، غروب ص ۸۵، برای روزنبرگ‌ها ص ۱۰۳، میراث ص ۱۹۱، آزادی ص ۱۵۵، گورشب ص ۱۳، ای فردا ص ۶۸.	بحر هزج
۷	مرثیه جنگل ص ۱۳۷، کوچ ص ۱۷۹، آواز غم ص ۱۹۲، شاعر ص ۱۸۳، زندگی ص ۱۸۵، صلح ص ۸۳، شاید ص ۸۴.	بحر رجز
۱	نگاه آشنا ص ۲۰.	بحر متقارب
۵	شکست ص ۱۰۷، گل‌های یاس ص ۱۱، زاله ص ۴۱، نوش نگاه ص ۵۳، مهرگان نو ص ۷۱.	بحر خفیف
۳	در لبخند او ص ۲۲، رمیده ص ۴۸، شادباش ص ۱۵۲.	بحر منسرح

نمودار ۱. بحرهای کتاب سیاه مشق

نمودار ۲. بحرهای کتاب تاسیان

بحث و نتیجه‌گیری

موسیقی بیرونی در حوزه‌ی وزن عروضی قرارداد، و با توجه به این‌که هرکدام از اوزان عروضی محتوایی خاص را در بر می‌گیرند، می‌توان در مطالعه‌ی شعر شاعران از لحاظ موسیقی بیرونی به نتایج قابل توجهی رسید، که شعر سایه نیز از این قاعده مستثنی نیست. در مطالعه‌ی موسیقی بیرونی شعر سایه این نکات قابل تأمل می‌باشد:

الف) بیشترین بسامد بحری در مجموعه غزلیات سیاه‌مشق به ترتیب مربوط به بحر مجتث، رمل و هزج می‌باشد و سایر بحرهای در رده‌های بعد قرار می‌گیرند. (۴) به کارگیری این بحرهای می‌تواند القاء‌کننده‌ی حالات ویژه‌ای باشد که در تعریف آنها آمده‌است: مجتث: موسیقی این وزن نسبتاً ملایم و آرام می‌نماید. رمل: موسیقی این بحر عاشقانه، لطیف و خفیف است و در آن آهنگی عاطفی و حزین بدون رنج است. هزج: بحر هزج القای نوعی موسیقی سنگین و آرام می‌کند که با حالات یأس و دل‌تنگی و شکست تناسب دارد. (عباسی، ۱۳۸۱: ۶۰-۶۶) بنابراین می‌توان گفت با توجه به روحیه‌ی آرام و منسب خاص سایه درصد بالایی از غزلیات او در حوزه‌ی بحرهای قرار می‌گیرند که اغلب دارای آهنگ و موسیقی نرم و عاشقانه-ای هستند و در دنیای موسیقایی شعر در زمره‌ی محور پرکاربرد شمرده می‌شوند. در مجموعه‌ی تاسیان نیز بیش‌ترین کاربرد بحر به ترتیب مربوط به بحرهای رمل، مضارع و هزج می‌باشد.

ب) سایه تناسب وزن با محتوا را به خوبی در شعرش مراعات نموده است؛ برای مثال زمانی که از بحر رمل در سرایش اشعارش بهره می‌جوید به دلیل ماهیت این بحر که لطیف و عاشقانه است، اشعاری با درون مایه‌ی عاطفی و عاشقانه را در آن گنجانده است. در سایر بحرهای نیز این تعادل میان وزن و محتوا مشاهده می‌شود.

جرعایت وزن در تمامی اشعار سایه-چه سنتی و چه نیمایی- از ضروریات شعری اوست. در مجموع سایه در ۱۲۹ غزل موجود در سیاه‌مشق ۸ بحر و ۲۹ وزن را به‌کار برده‌است؛ و این بسامد در ۸۷ شعر موجود در مجموعه‌ی تاسیان به کاربرد ۹ بحر می‌رسد.

یادداشت‌ها

۱. امیر هوشنگ ابتهاج سمعی گیلانی متولد ۶ اسفند ۱۳۰۶، متخلص به «ه. الف سایه»، شاعر و موسیقی‌پژوه ایرانی است. ابتهاج در رشت متولد شد. پدرش آقاخان ابتهاج از مردان سرشناس رشت و مدتی رئیس بیمارستان پورسینای این شهر بود. هوشنگ ابتهاج دوره تحصیلات دبستان را در رشت و دبیرستان را در تهران گذراند؛ و در همین دوران اولین دفتر شعر خود را به نام نخستین نغمه‌ها منتشر کرد. ابتهاج مدتی به عنوان مدیرکل شرکت دولتی سیمان تهران به‌کار اشتغال داشت. ۲. البته ذکر این نکته ضروری است که طبق نسخه‌ای که بنده آن را بررسی کرده‌ام ۱۲۹ غزل در آن مشاهده شد، که این اختلاف احتمالاً ناشی از اختلاف نسخه‌ها می‌باشد؛ و طبق پژوهش اینجانب سایه مجموعاً در غزلیات خویش ۲۹ وزن را به‌کار برده‌است، که در مقاله‌ی خانم جعفری به تعداد ۳۵ وزن اشاره شده است.

۳. همان‌طور که در مقاله‌ی خانم جعفری نیز اشاره شده است «بسیار نادر است، که بشود شعری را در آثار سایه یافت که وزن با محتوا تناسب نداشته‌باشد؛ که اگر بخواهیم مثالی برای این موارد نادر از اشعار سایه بیاوریم، می‌توان به غزل «نالهای بر هجران اشاره کرد با این مطلع:

گل می‌رود از بستان بلبل ز چسه خاموشی

وقت است که دل زین غم بخراشی و بخروشی

وزن این غزل هزج مثنی‌اخر است؛ که از وزن‌های خیزابی است و مخصوص مضامین شاد. اما در این‌جا برای شعری با محتوای غم‌بار و اندوهناک استفاده شده است. ۴. غزل ترانه در ص ۷۱ مجموعه‌ی سیاه‌مشق با مطلع: تا تو با منی زمانه با من است بخت و کام جاودانه با من است در این غزل سایه وزن «فاعلات فاعلات فاعلات» را به‌کار برده است که خاص شاعر است.

منابع

تهران: انتشارات سخن.
شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹). موسیقی شعر. تهران: نشر آگه.
عبّاسی، حبیب‌ا... (۱۳۸۱). عروض و قافیه. تهران: انتشارات ناژ.
کابلی، ایرج (۱۳۷۶). وزن‌شناسی و عروض. چاپ اول، پاییز. تهران: موسسه انتشارات آگاه،
ناتل‌خانلری، پرویز (۱۳۶۱). وزن شعر فارسی. چاپ چهارم تهران: انتشارات توس.
جعفری، طیبه (۱۳۸۵). «بررسی ساختار صوری زبان غزل- های هوشنگ ابتهاج». کاوش‌نامه. سال هفتم. شماره ۱۳.
سیف، عبدالرضا. شیدا، شهرزاد (۱۳۸۴). «نگاهی به بسامد اوزان عروضی در دیوان حافظ». فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه تهران، شماره ۱۷۶، ص ۳۹-۵۹.

ابتهاج، هوشنگ (۱۳۸۶). تاسیان. تهران: نشر کارنامه.
_____ (۱۳۸۸). سیاه‌مشق. تهران: نشر کارنامه.
ساورسغلی، سارا (۱۳۸۷). ای عشق همه بهانه از توست.

